

Tefsirden Kelâmî İspata: Fahreddin er-Râzî'nin Tefâdül Ayetlerini Tefsir Tarzındaki Metodolojik Dönüşüm

Saliha Türcan

<https://orcid.org/0000-0001-5339-2560>

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Burdur, Türkiye

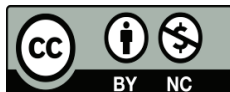
<https://ror.org/04xk0dc21>

sturcan@mehmetakif.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Türcan, Saliha. "Tefsirden Kelâmî İspata: Fahreddin er-Râzî'nin Tefâdül Ayetlerini Tefsir Tarzındaki Metodolojik Dönüşüm". <i>İslami İlimler Dergisi</i> , 42 (Mart 2026), 133-151. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1838005 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
ÜYZ Beyanı:	Bu makalenin hazırlanma sürecinde dil kontrolü ve literatür taramasında yapay zekâ destekli araçlardan ChatGPT ve Claude'dan yararlanılmıştır. Yazar(lar), makalenin tüm içeriğinin doğruluğundan ve bilimsel/etik uygunluğundan tamamen sorumludur. Yapay zekâ araçları yazar olarak gösterilemez.
Geliş Tarihi:	08 Aralık 2026
Kabul Tarihi:	10 Mart 2026
Yayın Tarihi:	30 Mart 2026
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Peygamberler arası tefâdülü konu edinen ayetlerin klasik tefsir literatüründeki yorumu, büyük ölçüde ayetlerin lafzî anlamı ve bağlamsal muhtevasını esas alan bir anlayışla şekillenmiştir. Rivayet ağırlıklı tefsirlerde tefâdül ayetleri peygamberler arasındaki farklılıkları açıklama çerçevesinde ele alınmış, Hz. Peygamber'in efdaliyeti ise bu meselenin bir uzantısı olarak konu edilmiştir. Dirayet ağırlıklı tefsirlerde de de tefâdül ayetlerinin benzer bir yaklaşımla izah edildiği görülmektedir. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise rivayet ve dirayet merkezli tefsirlerdeki bu genel çizgiden ayrılarak tefâdül ayetlerinin tefsirini, Hz. Peygamber'in efdaliyetini aklî ve naklî deliller çerçevesinde temellendirmeyi amaçlayan kelâmî bir ispat zeminine dönüştürmüştür. Bu çalışma, Râzî'nin tefâdül ayetlerinin tefsirini hangi usûllerle kelâmî ispat zeminine taşıdığını ve bu yaklaşımının rivayet ve dirayet çizgisindeki müfessirlerin tefsir tarzından hangi yönleriyle farklılaştığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Metin tahlili ve karşılaştırmalı tefsir yöntemiyle Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'daki ilgili pasajları, rivayet geleneğinden Taberî ve İbn Kesîr'in dirayet geleneğinden ise Mâturîdî, Zemahşerî ve Neseffî'nin tefâdül ayetlerine dair yorumlarıyla mukayese edilmiştir. Böylece Râzî'nin farklılaşması her iki tefsir çizgisi bakımından görünür kılınmıştır. Araştırma bulguları, Râzî'nin özgünlüğünü üç temel boyutta ortaya koymaktadır: Birincisi, Kur'an'ı "tek bir mucize" olarak değil "iki binden fazla müstakil mucize" olarak değerlendirerek Kur'an'ın mucizeliğini nicel bir fazilet ölçütüne dönüştürmüştür. İkincisi, Râzî Hz. Peygamber'in efdaliyetini farklı fazilet alanlarında temellendiren on dokuz delil ortaya koymuş ve bu deliller üzerinden tefâdülün rasyonel ölçütlerini sistematik bir bütünlük içinde inşa etmiştir. Üçüncüsü, kelâm ilmindeki nübüvvetin ispatına ilişkin delillendirme çerçevesini tefsir disiplinine taşıyarak tefâdül ayetlerinin tefsir sürecini, Hz. Peygamber'in efdaliyetini aklî ve naklî olarak temellendirdiği kelâmî bir ispat zeminine dönüştürmüştür. Bu çalışma, konusu, amacı ve ulaştığı bulgular bakımından Râzî'nin kelâmî metodu tefsire aktarma usûllerini somut olarak göstererek tefsirin metodolojik sınırları yeniden düşünme imkanını gündeme getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefâdül, Hz. Peygamber'in Efdaliyeti, Fahreddin er-Râzî, Mucize

From Tafsir to Kalamic Proof: The Methodological Transformation in Fakhr al-Din al-Razi's Treatment of the Tafadul Verses

Saliha Türçan

<https://orcid.org/0000-0001-5339-2560>

Ass. Prof., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir, Basic Islamic Sciences Division, Burdur, Türkiye

<https://ror.org/04xk0dc21>

sturcan@mehmetakif.edu.tr

Citation:	Türçan, Saliha. "From Tafsir to Kalamic Proof: The Methodological Transformation in Fakhr al-Din al-Razi's Treatment of the Tafadul Verses". <i>Journal of Islamic Sciences</i> 42 (March 2026), 133-151. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1838005 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
AI Statement:	During the preparation of this article, AI-assisted tools, namely ChatGPT and Claude, were used for language checking and literature review. The author(s) are fully responsible for the accuracy and integrity of the manuscript. AI tools cannot be listed as authors.
Date of submission:	8 December 2026
Date of acceptance:	10 March 2026
Date of publication:	30 March 2026
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: The interpretation of Qur'anic tafadul (preferential ranking) verses in classical exegetical literature has largely been shaped by approaches based on literal meanings and contextual content. In Riwayah tafsirs, tafadul verses explained differences among prophets, with the Prophet Muhammad's preeminence treated as an extension. Dirayah tafsirs exhibit similar approaches. Fakhr al-Din al-Razi (d. 606/1210) diverged by transforming tafadul verses into a theological proving ground establishing the Prophet's superiority through rational and narrative evidence. This study aims to determine the methods by which al-Razi transforms the tafadul verses into a theological proving ground and to reveal in what ways this approach differs from the exegetical methods of narrational and rational tafsir traditions. Using qualitative textual analysis and a comparative tafsir methodology, the relevant passages of al-Razi's *Mafatih al-ghayb* are compared with the interpretations of al-Tabari and Ibn Kathir from the riwayah tradition and of Maturidi, Zamakhshari, and Nasafi from the dirayah tradition on the tafadul verses. In this way, the distinctive features of Razi's approach are made visible in relation to both exegetical currents. The findings demonstrate Razi's originality in three dimensions: First, evaluating the Quran as "more than two thousand independent miracles" rather than "a single miracle," he transformed its miraculous nature into a quantitative virtue criterion. Secondly, al-Razi advances nineteen proofs that ground the Prophet's preeminence across different domains of merit, and on the basis of these proofs he constructs the rational criteria of tafadul within a systematic framework. Third, by transferring the evidentiary framework used in kalam theology for establishing prophethood into the discipline of tafsir, he transformed the exegetical treatment of the tafadul verses into a theological ground of proof through which he rationally substantiated the Prophet's superiority. This study, in terms of its subject, aim, and findings, concretely demonstrates al-Razi's methods of transferring theological (kalam) methodology into tafsir, thereby bringing to the fore the possibility of rethinking the methodological boundaries of the discipline of tafsir.

Keywords: Tafsir, Tafadul, The Preeminence of the Prophet, Fakhr al-Din al-Razi, Miracle

Giriş

Kur’ân’da peygamberler arasında tefâdülden (bazılarının bazılarına üstün kılınmasından) açıkça bahseden ayetler^[1] ve peygamberler arasında ayırım yapılmamasını bildiren ayetler^[2] yer almakla birlikte, Hz. Peygamber’in diğer peygamberlere üstünlüğünü (efdaliyet) açıkça bildiren herhangi bir ayet bulunmamaktadır. Rivayet ağırlıklı tefsirlerde bu ayetlere ilişkin yorumlarda peygamberler arası üstünlük, ayet ve hadislerde geçen nitelikler üzerinden açıklanmış, Hz. Peygamber’in efdaliyeti de yine ayet ve hadislerde zikredilen özelliklerle örneklendirilmiştir. Dirayet ağırlıklı tefsirlerdeki yorumlar ise kimi zaman müfessirin kelâmî formasyonunu yansıtsa da büyük ölçüde rivayet tefsirlerindeki yaklaşımla benzerlik arz etmektedir. Fahreddin er-Râzî ise bu genel eğilimden ayrılarak meseleyi klasik tefsir geleneğinin hem rivayet hem de dirayet çizgisindeki müfessirlerin yorumlarından belirgin biçimde farklılaşan bir tarzda ele almıştır.

Çalışmanın amacı, Râzî’nin, peygamberlerin tefâdülünü konu eden ayetleri tefsir etme tarzının rivayet ve dirayet tefsirlerindeki tefsir tarzından hangi açılardan ve ne düzeyde farklılaştığını ortaya koymaktır. Çalışmada peygamberlerin bazısının bazısından üstün kılındığını açıkça bildiren Bakara sûresi 253. ve İsrâ sûresi 55. ayetler tefâdül ayetleri olarak nitelendirilmiş ve Râzî’nin tefsir tarzının farklılığı bu ayetlere ilişkin yorumları üzerinden gösterilmiştir. Tefâdül meselesiyle dolaylı olarak ilişkilendirilen ayetler de vardır. Ancak bu iki ayete ilişkin yorumların çalışmanın amacı ve temel soruları bakımından yeterli olduğu düşünülerek tefâdülü açıkça konu etmeyen ayetler çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir.

Çalışmada ‘kelâmî ispat zemini’ ifadesiyle Râzî’nin tefâdül ayetlerini yorumlarken ayeti Hz. Peygamber’in efdaliyetini sistematik olarak ispat etmek için kullandığı yaklaşım; ‘metodolojik dönüşüm’ ifadesiyle ise Râzî’nin tefâdül ayetlerini tefsir ederken kullandığı yöntemin ve ayete yüklediği işlevin dönüşmesi, bir diğer ifadeyle ayetin açıklanması gereken metin konumundan kelâmî ispat zeminine taşınması kastedilmektedir. Bu çalışmada ‘kelâmî ispat zemini’ kavramının içeriği şu ölçütler çerçevesinde tanımlanmaktadır. Birincisi, müfessirin ayeti belirli bir itikâdî meseleyi sistematik biçimde ispat etmek amacıyla kullanması; yani ayetin işlevinin anlam açıklamaktan ispat etmeye dönüşmesidir. İkincisi, bu ispat sürecinde aklî ve naklî delillerin bir arada ve birbirini destekler biçimde kullanılmasıdır. Üçüncüsü, delillerin sistematik bir bütünlük içinde sunulması; yani tek bir işaret ya da ima düzeyinde kalmayıp çok boyutlu bir delil örgüsü oluşturulmasıdır. Buna karşın tefsir pratiğinin ‘izah’ düzeyinde kalması ile kastedilen müfessirin sadece ayetin lafzî ve bağlamsal muhtevasını açıklamasıdır.

Çalışmada metin tahlili ve karşılaştırmalı tefsir yöntemiyle Râzî’nin *Mefâtîhu’l-gayb*’daki ilgili pasajları, rivayet çizgisindeki müfessirlerden Taberî (ö. 310/923) ve İbn Kesîr’in (ö. 774/1373) dirayet çizgisindeki müfessirlerden ise Mâturîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Nesefî’nin (710/1310) tefâdül ayetlerine dair yorumlarıyla karşılaştırılmıştır. Mukayesede rivayet çizgisini temsil etmek üzere Taberî ve İbn Kesîr’in seçilmesi, bu iki müfessirin söz konusu geleneğin hâkim yorum tarzını örnekleme bakımından yeterli görülmesine dayanmaktadır. Dirayet çizgisinde ise yapılan mukayesenin isabeti ve derinliği açısından özellikle Râzî gibi kelâmî perspektife sahip olan müfessirler tercih edilmiştir.

Çalışmanın ana sorusu “Râzî, tefâdül ayetlerini yorumlarken tefsiri kelâmî ispat zeminine nasıl dönüştürmekte; bu dönüşüm rivayet ve dirayet tefsirlerindeki tefsir tarzından hangi yönleriyle farklılaşmaktadır?” şeklinde belirlenmiştir. Bu ana soruyu somutlaştıran alt sorular ise şunlardır:

Râzî, tefâdül ayetlerinin tefsirini ‘kelâmî ispat zemini’ne dönüştürürken hangi metodolojik unsurları işletmektedir?

[1] el-Bakara 2/253; el-İsrâ 17/55.

[2] el-Bakara 2/136, 285; en-Nisâ 4/152.

Râzî, tefâdüle hangi üstünlük ölçütlerini öne çıkarmakta ve bu ölçütleri nasıl temellendirmektedir?

Literatürde peygamberler arasındaki tefâdül ve Hz. Peygamber'in efdaliyeti meselesi üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların bazıları konuyu genel hatlarıyla^[3] bazıları ise belirli müelliflerin yaklaşımları çerçevesinde^[4] incelemiştir. Arapça literatürdeki bir çalışmada ise peygamberler arasındaki tefâdül konusuyla ilgili rivayetlerde görülen zahirî çelişkiler ve bu rivayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği tartışılmıştır.^[5] Literatürde ayrıca Râzî'nin tefsiri ve yaklaşımları üzerine de çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı Râzî'nin genel tefsir yaklaşımını^[6] bir kısmı ise tefsirindeki belirli konuları^[7] incelemiştir. Râzî'nin tefsir anlayışına dair yapılan çalışmalarda onun kelâmî perspektifi sıklıkla vurgulanmış, ancak bu çoğunlukla genel tespitlerle sınırlı kalmıştır. Bu çalışma, Râzî'nin tefâdül ayetlerine yaklaşımında kelâmî metodu tefsirde nasıl kullandığını ve ayetin tefsir sürecini nasıl kelâmî bir ispat zeminine dönüştürdüğünü tespit etmektedir. Böylece tefsir disiplininin metodolojik sınırlarını yeniden düşünmeye imkân veren "kelâmî ispata dönüştürme" pratiğini görünür kılarak, "Râzî kelâmcı bir müfessirdir" şeklindeki genel tespitlerin ötesine geçmektedir.

1. Klasik Tefsir Geleneğinde Tefâdül Ayetleri

Tefâdül ayetleri, klasik tefsir literatüründe büyük ölçüde benzer bir yaklaşımla ele alınmıştır. Gerek rivayet gerekse dirayet ağırlıklı tefsirlerdeki yorumlar genellikle ayetlerin lafzî anlamı ve bağlamsal muhtevasıyla sınırlı kalmıştır. Hz. Peygamber'in efdaliyeti meselesi ise bu çerçevenin doğal bir uzantısı olarak ele alınmıştır. Râzî'nin bu ayetleri yorumlama biçimindeki farklılaşmayı görünür kılmak amacıyla aşağıda önce rivayet, ardından dirayet merkezli tefsir geleneğinin tefâdül ayetlerine yaklaşımı incelenecektir.

1.1. Rivayet Merkezli Yaklaşım: Taberî ve İbn Kesîr

Klasik tefsir geleneğinde müfessirler tefâdül ayetlerinin^[8] tefsirinde genellikle ayet ve hadislerde zikredilen faziletler/üstünlükler çerçevesinde açıklamalarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla tefâdül konusundaki tartışmalarda ve değerlendirmelerde mesele çoğunlukla nasslarda (ayet ve hadislerde) peygamberlere bahsedildiği ifade edilen özellikler üzerinden temellendirilmiştir. Mesela Taberî'nin (ö. 310/923) tefâdüle ilişkin açıklamaları nass temelli yorum tarzını yansıtır. Müfessir, Bakara sûresi 253. ayetin tefsirinde öncelikle "لسرلا كلت" ifadesini "bu sûrede kıssaları anlatılan peygamberler"le sınırlar. Böylece tefâdüle konu olan zümreyi Mûsâ, İbrâhim, İsmâil,

[3] Bk. Orhan Aktepe, "Peygamberler Arasında Üstünlük Meselesi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 5/13 (2017), 11-22. Çalışmada Kur'an'daki ayetler ve hadisler ışığında peygamberler arasında üstünlük olup olmadığı konu edilmiştir. Üstünlük farklarının nübüvvet ve risâlet yönünden değil, görev ve sorumluluklar açısından değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

[4] Temel Yeşilyurt, "Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Haziran 2002), 19-31. Bu çalışmada Harputlu Abdülhamid Efendinin konuya yaklaşımı ele alınmıştır. Onun Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere mutlak üstünlüğüne dair görüşünü kelâmî tartışmalara girmeksizin mistik bir yaklaşımla ve sûfî bir dil ile temellendirdiği tespiti yapılmıştır.

[5] Bk. "دعوى تناقض أحاديث التفاضل بين الأنبياء" <https://bayanelislam.net/Suspicion.aspx?id=03-02-0021&type=&value=> (Erişim 05 Mayıs 2025)

[6] İsmail Cerrahoğlu, "Fahruddin er-Râzî ve Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi* 2 (Haziran 1977); Yasin Ceylan, "Fahreddin Râzî'nin 'Mefâtiḥ'ul-Gayb' Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/5 (1987), 47-55; Mustafa Öztürk, "Tefsirde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir, *İslâmî Araştırmalar* 65 (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2013); Erdoğan Pazarbaşı - Zeki Keskin (ed.), *Fahreddin Er-Razî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Kitap Dünyası, 2023).

[7] Mevlüt Erten - Derya Bankur, "Fahreddin er-Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'inde Bazı Cennet Tasvirlerine Getirdiği Yorumlar", *Kalemname* 8/15 (2023); Muhammet Yılmaz, *Hadis Açısından Fahreddin er-Razî'nin Tefsir-i Kebîr'i Üzerine Bir İnceleme* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000).

[8] el-Bakara 2/253; el-İsrâ 17/55.

İshâk, Ya'kûb, Şemûîl,^[9] Dâvûd ve sûrede adı geçen diğer peygamberler üzerinden somutlaştırır. Ardından “ضعب بلغ مهضعب انلصف” cümlesini, “kimini bizzat konuşmayla, kimini de ikram ve makam üstünlüğüyle diğerleri üzerine derecelerle yükseltme” şeklinde açıklar. Bu çerçevede Mucâhid'den aktardığı rivayetle “هللا ملك نم مهمم” ifadesini Mûsâ'ya, “تاجرد مهضعب عفرو” kısmını ise Hz. Muhammed'in “insanların tümüne gönderilmesi” vasfına bağlayarak, ayette işaret edilen tefâdülü, belli peygamberlere özgü vasıflar üzerinden açıklığa kavuşturur. Aynı doğrultuda, Hz. Peygamber'e verilmiş beş hususi nimetin sayıldığı hadisi naklederek, onun evrensel risaletini, düşmana karşı korkuyla desteklenmesini, yeryüzünün mescid ve taharet vesilesi kılınmasını, ganimetin helâl oluşunu ve ümmete saklanan şefaât ayrıcalığını “derceler bakımından yükseltilmenin”nin somut tezahürleri şeklinde gösterir. Ayetin devamındaki “يَاتِيهِلَا مِيرَم تَبَا سَعِيحَاتِيَا” kısmında ise tefâdülün bir diğer boyutunu, İshâ'ya verilen mucizeleri zikrederek ortaya koyar; “سِدْقُلَا جَوْرَبْ هَانْدَبَاو” ibaresini de Rûhu'l-Kudüs'ün Cebrâil olduğu yönündeki açıklamayla tamamlar.^[10] İsrâ sûresi 55. ayetin tefsirinde de benzer bir yaklaşımla hareket eden müfessir, ayetin tefsirinde rivayet zincirleri üzerinden İbrâhim'in “halîl”, Mûsâ'nın “mütekellim”, İshâ'nın yaratılış keyfiyeti, Dâvûd ve Süleyman'ın kendilerine özgü lütûfları ve nihayet Hz. Muhammed'in “geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlanması” ve “insanlara topyekûn gönderilmiş” bir resul oluşu gibi farklı fazilet türlerine yer vermiştir.^[11]

İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre Allah, Bakara sûresi 253. ve İsrâ sûresi 55. ayette peygamberlerin bazılarını bazılarına üstün kıldığını haber vermektedir. Allah'ın bir peygamberle konuşmasının peygamberin üstünlük göstergesi olduğunu düşünen müfessir, bu dereceye ulaşanların Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed olduğunu belirtir ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde geçen bir rivayete^[12] atıfla Hz. Âdem'in de bu kapsama dahil olduğunu düşünür. Ona göre ayette geçen “...bazılarının derecelerini yükselttik” ifadesinde kastedilen dereceler, Hz. Peygamber'in İsrâ gecesinde peygamberleri müşahade ettiği gökteki mertebelerdir. Bu mertebeler peygamberlerin Allah katındaki farklı makamlarına işaret etmektedir. İbn Kesîr'e göre peygamberler arası tefâdül insanların değerlendirebileceği bir husus değil, Allah'ın bilgisi ve takdirinde olan bir konudur. Bundan dolayı insanlar Allah'ın bu konudaki hükmüne teslim olmalı ve iman etmelidir.^[13]

İbn Kesîr Bakara sûresi 253. ve İsrâ sûresi 55. ayette geçen açık tafdîl (فَضْلًا) ifadesinin Resûlullah'ın “Peygamberler arasında üstünlük yarışı yapmayın” şeklindeki uyarısını içeren rivayetle^[14] çelişmediğini düşünür. Ona göre hadiste yasaklanan üstünlük; delile dayanmayan kişisel heves ve asabiyete dayalı değerlendirmelerdir. Ayetlerde kastedilen tafdîl ise Allah'ın takdirine dayalı ve delil (Kur'ân ve sünnet) ile sabit olan tafdîldir. Bu doğrultuda İbn Kesîr delilin bulunduğu durumlarda onun gerektirdiği hükme göre hareket edilmesi gerektiğini belirtir. Müfessir ayrıca bütün resullerin diğer peygamberlerden üstün olduğunu da açıkça ifade etmiştir. Üstün olan resuller arasında da Kur'ân'da açıkça bildirilen ülü'l-azm peygamberlerin (Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ, Hz. İshâ ve Hz. Muhammed) en faziletli olduklarını belirtmiştir. Bu bağlamda Ahzab sûresi 7. ve

[9] Şemûîl, klasik İslâm literatüründe İsrâîloğullarına Tâlût'un kral olarak tayin edildiğini bildiren peygamber olarak tanınır. Kur'ân'da ismi açıkça zikredilmemekle birlikte müfessirler, ilgili kıssada geçen peygamberin Şemûîl olduğu yönünde rivayetler nakletmişlerdir. Bazı rivayetlerde adının Şem'ün olduğu da zikredilmektedir. Klasik kaynaklarda Aşmûîl isminin İbranice'de anlam bakımından Arapça İsmail ismiyle örtüştüğü ve “Allah duamı işitti” mânasına geldiği aktarılmaktadır. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmi'u'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 5/291-293; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşki İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988), 2/7.

[10] Taberî, Câmi'u'l-beyân, 5/378-381.

[11] Taberî, Câmi'u'l-beyân, 17/470.

[12] Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu ibn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 14/69.

[13] Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşki İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (B.y.: Dâru Tayyibe, 1999), 1/670-671.

[14] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavk'ın-Ne-cât, 1422), “Ehâdisu'l-Enbiyâ”, 34 (No. 3414); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Hâccâc el-Kuşeyrî Müslim b. Hâccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülkerim (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), “Fedâil”, 42 (No. 159).

Şûrâ sûresi 13. ayetleri zikreder. İbn Kesîr'e göre bu sıralamada ilk sırada Hz. Muhammed, onun ardından Hz. İbrahim, onun ardından da Hz. Mûsâ gelmektedir.^[15]

Taberî ve İbn Kesîr'in tefâdül ayetlerine yaklaşımları, rivayet eksenli ve ayetin lafzından hareketle anlamı açıklamayı esas alan ortak bir çizgi arz etmektedir. Her iki müfessir de peygamberlerin üstünlüklerini, ayet ve hadislerde zikredilen nitelikler üzerinden açıklamıştır. Hz. Peygamber'in efdaliyetini kabul etmekle birlikte, bu kabûlü aklî delillerle ispatlama yoluna gitmemişlerdir. Dolayısıyla tefâdül ayetleri, bu müfessirlerde "açıklanması gereken metinler" olarak kalmış, "kelâmî ispat zemini"ne dönüşmemiştir. Zira bu müfessirlerin yorumlarında ayet işlevsel açıdan anlamı açıklama çerçevesinde kalmakta; aklî ve naklî deliller sistematik biçimde bir arada işletilmemekte, çok boyutlu bir delil örgüsü de oluşturulmamaktadır. Dolayısıyla 'kelâmî ispat zemini' niteliğinin ölçütleri bu yorumlarda karşılanmamaktadır.

1.2. Dirayet Merkezli Yaklaşım: Mâturîdî, Zemahşerî, Neseî

Rivayet merkezli tefsirlerde tefâdül ayetlerinin lafzî anlam ve nass temelli yorumla sınırlı kalması, tefsir geleneğinde bu ayetlere yaklaşımın genel karakterini yansıtmaktadır. Zira dirayet ağırlıklı tefsirlerde de tefâdül meselesi büyük ölçüde benzer bir çerçevede ele alınmıştır. Bununla birlikte kelâmî perspektife sahip müfessirlerin telif ettiği dirayet tefsirlerinde ayetlerin ele alınışında kelâmî perspektifin yansımaları görülmektedir. Bu bölümde, kelâmî perspektife sahip dirayet müfessirinden Mâturîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Neseî'nin (ö. 710/1310) tefâdül ayetlerine yaklaşımları ele alınacaktır.

Mâturîdî Bakara sûresi 253. ayetteki "Onların bir kısmını diğer bir kısmına üstün kıldık" ifadesinin anlamına dair beş farklı ihtimale yer vermiştir. Bu ihtimallerin tamamı ayetin zahirî anlamından ve bağlamından hareketle belirlenmiştir. Birinci ihtimalde tefâdülü Allah'ın peygamberlere bahsettiği mucizeler ve ayrıcalıklarla (Hz. Mûsâ ile konuşma, Hz. İbrâhim'i dost edinme, Hz. Süleyman'a rüzgâr ve kuşları emrine verme), ikinci ihtimalde peygamberlerin kavimleriyle yaptıkları mücadele ve getirdikleri delillerin gücüyle üçüncü ihtimalde yeryüzünde iktidar sahibi olmalarıyla dördüncü ihtimalde ahiretteki şefaathat ve dereceleriyle beşinci ihtimalde ise risâletlerinin kapsamıyla (cin ve inse, sadece insanlara, belirli bir kavme veya küçük bir topluluğa gönderilme) ilişkilendirmiştir.^[16] Bu açıklamaların tamamı ayetin lafzî ve bağlamsal muhtevasını esas almakta, müfessir ayetten hareketle belirli bir peygamberin efdaliyetini ispat etme amacı gütmemektedir.

Mâturîdî'nin İsrâ sûresi 55. ayete dair açıklamaları da Bakara sûresi 253. ayetteki yaklaşımıyla paralellik arz etmektedir. Ayetteki tefâdülün mahiyetine dair farklı görüşler olduğunu ifade eden müfessir, ilk olarak üstünlüğün, peygamberlere verilen mucizeler ve özel nitelikler (Hz. Mûsâ ile konuşma, Hz. İbrâhim'i dost edinme, Hz. İsâ'ya ölülerini diriltme, Hz. Süleyman'a benzersiz bir mülk, Hz. Dâvûd'a Zebûr, Hz. Muhammed'e evrensel risâlet ve günahlarının bağışlanması gibi) olduğu görüşüne yer vermiş sonrasında, tefâdülü peygamberlerin Allah katındaki derecesi ve makamı, ümmetin sayısı, peygamberlerin şükür ve sabır konusundaki farklılıkları şeklinde açıklayan görüşleri zikretmiştir.^[17]

[15] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'l-Azîm*, 5/87-88; Rivayet merkezli tefsir geleneğinde tefâdül meselesi genel olarak Taberî ve İbn Kesîr özelinde örneklendirdiğimiz bir çerçevede ele alınmıştır. Bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/211-212, 2/536; Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 2/225, 6/107; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni - İbrahim Atfîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384), 3/261-264, 10/278; Nasruddîn Ebû Saîd Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418), 1/152-153, 3/258-259.

[16] Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Te'vîlâtı ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 2/232.

[17] Mâturîdî, *Te'vîlât*, 7/64-65.

Mâturîdî Bakara sûresi 253. ayette Mu'tezile'nin "Allah'ın peygamberler arasında tefâdül yapması mümkün değildir" görüşünün, İsrâ sûresi 55. ayette ise "fazilet ancak istihkak ile" şeklindeki görüşünün isabetsizliğine işaret eder.^[18] Bu yaklaşım onun kelâmî perspektifinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu eleştiriler, her iki ayette de ayetin genel muhtevâsından çıkarılan sonuçlarla sınırlı kalmakta, Mâturîdî bu noktada eleştirilerini ayrıntılı kelâmî delillerle temellendirmemektedir. Müfessir, ayetlerdeki "Allah peygamberlerin bazılarını bazılarına üstün kılmıştır" ve "Peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık" ifadelerine atıfta bulunarak, üstün kılmanın Allah'tan kaynaklandığını vurgulamakla yetinir.^[19] Mâturîdî ayrıca İsrâ sûresi 55. ayette el-Esam'dan naklen ayetin Mekkelilere hitap ettiğine ilişkin yoruma da yer verir. Bu yoruma göre Ehl-i Kitap'ın öncüleri peygamberlerin faziletini görüp onlara uyarken, Mekkeliler Hz. Muhammed'in faziletini görmelerine rağmen uymamaktadırlar.^[20] Mâturîdî'nin bu yoruma yer vermesi, ayeti Hz. Peygamber'in efdaliyetini ispatlama zemini olarak değil, ayetin muhatabı olan Mekkelilere yönelik hitap bağlamını açıklama amacıyla ele aldığını göstermektedir. Dolayısıyla Mâturîdî'nin tefâdül ayetlerini tefsir tarzı, kelâmî meselelere temas etse bile, tefsiri bir ispat zeminine dönüştürmemekte, 'izah' çerçevesinde kalmaktadır.

Zemahşerî Bakara sûresi 253. ve İsrâ sûresi 55. ayete dair yorumlarını lafız tahlîli, kıraat farklılıkları, belâgat incelemeleri ve rivayet malzemesine dayalı izahlar üzerinden geliştirmiştir. Ayetin başındaki "تلك الرسل" ifadesini işaret zamirinin kapsamı açısından açıklaması, "كلم الله / كالم" kıraatlerine temas etmesi ve "رفع بعضهم درجات" ibaresindeki "bazıları"nın belirsiz bırakılmasını Hz. Peygamber'in üstünlüğünü ta'zim eden bir belâgat unsuru olarak yorumlaması^[21], metin merkezli ve retorik yönü güçlü bir tefsir tarzına işaret eder. Onun izahlarında kelâmî perspektifin yansımaları da görülmektedir. Şöyle ki Hz. Peygamber'in ayette derecelere yükseltildiği ifade edilen peygamberlerden olduğunu belirten müfessir, Hz. Peygamber'e bin veya daha fazla mûcizenin verilmiş olması ve Kur'ân'ın kıyamete kadar kalıcı bir mûcize olmasını da bu üstünlüğün sebebi olarak zikretmiştir. Ayetteki belirsizliğin (ibhâm), Hz. Peygamber'in faziletini yüceltmeye ma'tuf olduğunu ifade etmekle birlikte, ayetin Hz. İbrâhim veya genel olarak ülü'l-azm peygamberleri de kapsayacak bir muhtevaya sahip olabileceğini de ayrıca belirtmiştir. Bu bağlamda İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayete de yer vermiştir. Rivayete göre sahâbe, peygamberlerin faziletlerini kendi aralarında müzakere etmiş ve sonunda Hz. Peygamber'in en faziletli olduğu kanaatine ulaşmıştır. Bu değerlendirmeyi Resûlullah'a ilettiklerinde ise o, "Hiç kimsenin Yahyâ b. Zekeriyyâ'dan daha hayırlı olması uygun değildir." buyurmuştur. Hz. Musa ve Hz. İsa'nın ayette özel olarak zikredilmesinin sebebini de kendilerine büyük mûcizeler verilmiş olması ile açıklamıştır. Zemahşerî, buradan hareketle kendisine büyük mûcize verilenin en üstün olduğu Hz. Peygamber'in de büyüklük ve çokluk açısından kimseye verilmeyen mûcizelere sahip olmasından dolayı en üstün olduğu çıkarımında bulunmuştur.^[22] Bununla birlikte müfessirin kelâmî perspektifini yansıtan bu akıl yürütme, ayetin muhtevâsından hareketle yapılan mantıksal bir çıkarımla sınırlıdır. Zemahşerî açıklamalarında ayetin tefsir sürecini bütünüyle kelâmî ispat zeminine dönüştürmemiş, Hz. Peygamber'in efdaliyetini ispat etmek üzere detaylı izahlara ya da delillendirmelere de yer vermemiştir.

Zemahşerî, İsrâ sûresi 55. ayetin tefsirinde ise öncelikle ayetin nüzûl bağlamını Mekke müşriklerinin nübüvvet tasavvuruna yönelik bir reddiye çerçevesinde konumlandırmaktadır. Buna göre ayet, Hz. Peygamber'in yetim oluşunu ve etrafında toplanan yoksul sahâbîleri gerekçe

[18] Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/232, 7/64.

[19] Mâturîdî, *Te'vîlât*, 7/64-65.

[20] Mâturîdî, *Te'vîlât*, 7/65.

[21] Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-ı gavâmid-i't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407), 1/297.

[22] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/297-298.

göstererek onun peygamberliğini küçümseyen zihniyeti, “*Rabbin göklerde ve yerde bulunanları en iyi bilendir*” ifadesi üzerinden eleştirmektedir. Buradan hareketle “*Andolsun, peygamberlerin bir kısmını diğerlerine üstün kıldık*” cümlesini Resûlullah’ın üstünlüğüne bir işaret olduğu yorumunu yapmıştır. “*Dâvûd’a Zebûr’u verdik*” ifadesini ise Zebûr’da Hz. Peygamber’in son peygamber, ümmetinin de hayırlı ümmet olarak zikredilmiş olması üzerinden onun efdaliyetini destekleyen bir delil şeklinde yorumlamıştır.^[23] Müfessirin bu yorumları, ayeti Hz. Peygamber’in efdaliyetini ispat zemîni olarak değerlendirdiği izlenimi vermektedir. Ancak Zemahşerî burada mevcut tefsir geleneğinde yerleşmiş olan “Hz. Muhammed’in en faziletli peygamber oluşu” kabulünü ayetin siyak ve sibâkı içinde vurgulamaktadır. Dolayısıyla onun tefsir tarzı ayetin anlamını izah ve efdaliyete ilişkin kabulü teyit etme sınırları içinde kalmaktadır.

Neseîî Bakara sûresi 253. ayette peygamberler arası tefâdülü açıklarken “risalet dışındaki özellikler bakımından” kaydını eklemiş ve bunu müminlerin iman sıfatında eşit olup itaatlerde farklılaşmasına benzetmiştir. Müfessirin “...bazılarını derecelerle yükseltti” ifadesiyle kastedilenin Hz. Peygamber olduğunu belirtmesi ve bunu “herkese gönderilmesi ve kıyamete kadar kalıcı mûcizesi (Kur’ân)” ile gerekçelendirmesi ve derecelerle yükseltilenin isminin belirtilmemesinin Hz. Peygamber’in faziletini yüceltmeye ma’tuf oluşuna ilişkin açıklamasını bire bir Zemahşerî’den aktardığı anlaşılmaktadır.^[24] Neseîî, bu noktada Zemahşerî’den naklettiği açıklamalarla yetinmiş, Hz. Peygamber’in efdaliyetini ispat etmek için detaylı izahlara ya da delillere yer vermemiştir.

Neseîî’nin İsrâ sûresi 55. ayete dair yorumu da büyük ölçüde Zemahşerî’nin açıklamalarını takip etmektedir. Müfessir, “*Peygamberlerin bazılarını bazılarına üstün kıldık*” ifadesinde Hz. Peygamber’in üstünlüğüne işaret bulunduğunu belirtmiş; “*Dâvûd’a Zebûr verdik*” ifadesinin ise Hz. Peygamber’in efdaliyetine delâlet ettiğini, çünkü Zebûr’da onun “peygamberlerin sonuncusu” ve ümmetinin “ümmetlerin hayırlısı” olduğunun yazılı olduğunu ifade etmiştir.^[25] Ancak Neseîî’nin bu yorumu, ayetin muhtevasını Hz. Peygamber’in efdaliyetiyle ilişkilendirmekle sınırlı kalmakta; ayetin işaret ettiğini söylediği efdaliyeti temellendirmeye yönelik detaylı açıklamalar ve deliller içermemektedir.

2. Râzî’de Metodolojik Dönüşüm: Tefsirden Kelâmî İspata Geçiş

Râzî, tefâdülü ilâhî hikmet ve lütuf, Allah’ın takdiri bağlamında değerlendirmek bakımından diğer müfessirlerle ortak bir bakışa sahip olsa da onun yaklaşımında faziletin çeşitli açılardan ölçülebilir oluşu aklî ve naklî delillerle ortaya konmaktadır. Bu izah biçimi kelâmın karakterine ve konuyu kurgulama biçimine denk düşmektedir. Nitekim peygamberlerin tefâdülü ve Hz. Peygamber’in efdaliyeti meselesi, akâid ve kelâm literatüründe ispât-ı nübüvve probleminin bir parçası olarak ele alınmıştır. Nübüvvetin ispâtı da Hz. Peygamber’in nübüvvetine ilişkin problemlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak gündeme gelmiştir.^[26] Kelâmda mûcize büyük ölçüde nübüvvetin ispâtının temel delilini teşkil etmektedir.^[27] Râzî de peygamberler arasındaki tefâdüle işaret eden ayetleri tefsir ederken Hz. Peygamber’in efdaliyetini ispata odaklanmakta; kullandığı aklî

[23] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/673.

[24] Ebû’l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Neseîî, *Medâriku’t-tenzil ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Budeyvi (Beyrut: Dâr-ru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 1/208; Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/297-298.

[25] Neseîî, *Medâriku’t-tenzil*, 2/262.

[26] Galip Türkan, “Kelâmda Nübüvvetin İspâtı-Nübüvvet Geleneği Bağlamında”, *Dînî Araştırmalar Dergisi* 9/25 (2006), 217.

[27] Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî, *Delâilü’n-nübüvve*, thk. Âmir Hasan Sabri (Mekke: Dâru Hirâ, 1406), 29-88; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Delâilü’n-Nübüvve*, thk. Muhammed Ravas Kal’acî-Abdülber Abbas (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1406), 405-573; Ebû’l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân el-İcî, *el-Mevâkıf fi’l-ilmî’l-keâm*, thk. Abdurrahman Amîra (Beyrut: y.y., 1417), 3/411. Ayrıca erken dönemde mûcizeyi reddetmeye yönelik yaklaşımların Ehl-i Sünnet keliminde mûcizeye dönük vurguyu ve devamında nübüvvetin ispâtında mûcize eksenli bir ispat şeklini güçlendirmiş olabileceğine dair bk. Türkan, “Kelâmda Nübüvvetin İspâtı-Nübüvvet Geleneği Bağlamında”, 221

ve naklî deliller, -başta mûcize olmak üzere- kelâm ve akâid literatüründe nübüvvetin ispatında kullanılan delillerle büyük ölçüde örtüşmektedir.^[28]

Râzî'nin tefsirindeki açıklamalarına göre bir kimsenin peygamberliğini bilmenin temel ölçütü mûcize göstermesidir. Bu doğrultuda Hz. Muhammed'in peygamberliği de mûcize ile teyit edildiği için onun peygamber olduğuna iman etmek aklen zorunludur. Çünkü mûcize gösteren peygamberlerin kimini kabul edip kimini inkâr etmek delilde çelişki doğurur ki bu da aklî tutarlılığa aykırıdır.^[29] Râzî "*De ki: Biz Allah'a, bize indirilene, İbrâhim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve torunlarına indirilene, Mûsa'ya, İsâ'ya verilenlere ve diğer peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik...*"^[30] ayetini bu ilkeye dayalı olarak yorumlar. Ona göre ayet tüm peygamberlerin nübüvvetini ayırım yapmaksızın tasdik etmeyi gerektirir. Nitekim ayetin devamındaki "... Onlar arasında ayırım yapmayız. Biz O'na (Allah'a) teslim olanlarız" ifadeleriyle de peygamberlere iman etme konusunda bir ayırım yapılamayacağını kastedildiğini dolayısıyla peygamberlerin risâlet görevleri noktasında bir tefâdülün söz konusu olmadığını düşünmektedir.^[31] Diğer taraftan peygamberler arasında çeşitli açılardan tefâdülün mümkün olduğunu ve bu sıralamada Hz. Muhammed'in en üst konumda olduğunu kabul etmektedir.^[32] Nitekim en geniş hacimli kelimeleri olan *el-Metâlibu'l-Âliye* adlı eserinin sekizinci cildinde Hz. Peygamber'in efdaliyetini ayrı bir başlık altında ele almış ve onun üstünlük bakımından ilk sırada olduğuna dair görüşünü burada da açıkça ifade etmiştir. Buna gerekçe olarak da onun davetinin ruhlara etkisinin diğer peygamberlerin davetinin etkisinden daha güçlü olduğunu göstermiştir.^[33] Râzî, kelâm eserinde ortaya koyduğu bu yaklaşımı tefsirinde de sürdürmüştür. Bu çerçevede "*O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu İsâ'ya açık deliller verdik ve onu Rûhulkudüs'le destekledik...*"^[34] mealindeki ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in efdaliyetini ispat etmeyi hedefleyen bir yorum geliştirir ve bu iddiayı kelâmî deliller üzerinden temellendirir. Şöyle ki Râzî ayetin tefsirinde peygamberler arasında tefâdülün varlığı ve Hz. Peygamber'in de en üstün konumda olduğu konusunda ümmetin icmâ ettiğini ifade etmiş, ardından Hz. Peygamber'in efdaliyetine ilişkin on dokuz delile yer vermiştir. Hz. Peygamber'in en üstün olduğu görüşünü merkeze alarak peygamberler arasında üstünlüklerin hangi açılardan mümkün olduğunu ve bu farklılıkların niçin fazilet ölçüsü sayılması gerektiğini bu delillere dayalı olarak kelâmî düşünce zemininde temellendirmiştir.^[35]

Râzî, ayette geçen "...onlardan bazılarını derecelerle yükselttik..." ifadesindeki "dereceler" (دَرَجَات) üç şekilde yorumlanabileceğini belirtmiştir. Bunlar; makam ve görev farklılıkları, mûcize farklılıkları ve dünyevî kudret ve başarılarıdır. Bu bağlamda ilk olarak, Hz. İbrâhim'in "Halîlullah" ünvanına erişmesini, Hz. Dâvûd'un nübüvvet ve saltanatı taşımasını, Hz. Süleyman'ın insanlara, cinlere ve rüzgâra hükmetmesini zikreder. Hz. Peygamber'in ise hem insanlara hem de cinlere

[28] Kelâmda nübüvvetin ispatına dair deliller için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Halîf (İskenderiye: Dâru'l-Câmi'âtî'l-Mısıryye, ts.), 202-210; Ebu'l-Mu'in en-Neseî, *Tabsîratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 713-743.

[29] Erken dönem eserlerinde Râzî'nin mûcizeyi peygamberliğin delili kabul ettiği ancak el-Metâlibu'l-Âliye adlı eserinde bu görüşten uzaklaştığına dair tespit ve bu tespitin dayanakları için bk. Muammer İskenderoğlu, "Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker-Osman Demir (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2013), 518-519.

[30] el-Bakara 2/136.

[31] Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 4/72.

[32] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/527.

[33] Bk. Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: ed-Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 8/121.

[34] el-Bakara 2/253.

[35] Onun bu yaklaşımı ve ayetin tefsirinde yer verdiği on dokuz delil "Râzî'nin Hz. Peygamber'in Efdaliyetine Dair Delil Örgüsü: Fazilet Ölçütleri" başlığında ele alınacaktır.

gönderilmiş olması ve getirdiği şeriatın önceki tüm şeriatları neshetmesi sebebiyle en kapsamlı ve küllî risâletin kendisine verildiğini vurgular. İkinci olarak, her peygambere zamanın ihtiyaçlarına uygun mucizeler verildiğini ve bunların azlık-çokluk, süreklilik-geçicilik ve etki gücü açısından farklılık arz ettiğini belirtir. Hz. Mûsâ'nın mucizelerinin sihrin yaygın olduğu döneme, Hz. İsrâ'nın kilerin tıbbın ön planda olduğu döneme hitap ettiğini belirten müfessir, Hz. Peygamber'in mucizesi Kur'an'ın ise belâğatin önem taşıdığı Arap toplumunda edebî açıdan eşsiz bir mucize olduğunu vurgulamıştır. Üçüncü olarak dünyevî kudret açısından Hz. Peygamber'in ashabının ve ümmetinin çokluğunu ve devletinin güçlü oluşunu üstünlük olarak nitelendirmiştir. Râzî'ye göre ayette geçen "dereceler" ifadesine ilişkin bu üç yorum dikkate alındığında Hz. Peygamber hem makam hem mucize hem de dünyevi güç bakımından diğer peygamberlerden üstün bir konumdadır.^[36] Râzî'nin ayete dair yaptığı bu açıklamalarda ayetin tefsir sürecini kelâmî ispat zeminine dönüştüren bir yaklaşımla hareket ettiği açıkça görülmektedir.

Râzî'nin İsrâ sûresi 55. ayete getirdiği yorum da onun bahse konu yaklaşımını örneklemesi açısından dikkate değerdir. Ayet şöyledir: *"Göklerde ve yerde olanları en iyi bilen senin rabbindir. Doğrusu biz peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık; Dâvûd'a da Zebûr'u verdik."*

Râzî bu ayeti yorumlarken, öncelikle ayetteki *"Rabbın göklerde ve yerde kim varsa en iyi bilendir."* ifadesini merkeze alır. Bu ifadeyi, Allah'ın ezeli ilminde her varlığın kabiliyetine uygun dereceleri tayin etmesi şeklinde yorumlar ve bunu peygamberlerden bazısını bazısına üstün kılınmasının sebebi olarak zikreder. Ardından şu kritik çıkarımda bulunur: *"Allah'ın Muhammed'e Kur'an'ı vermesi ve onu bütün yaratılmışların üstüne çıkarması da uzak değildir."* Râzî ayette tefâdülün Dâvûd'a Zebur'un verilmesiyle örneklendirilmesini de değerlendirir ve bu örnek üzerinden iki sonuca ulaşır. Birincisi; Ona göre Allah'ın Dâvûd'u "mülküyle değil, Zebûr'la" anması, üstünlüğün mal ve güçte değil, ilim ve dinde olduğunu gösterir. Böylece tefâdül kavramı, Râzî'nin yorumunda bilgiye ve dinî kemale dayalı bir derecelendirme anlamı kazanır. İkincisi, Zebûr'la anılması, sadece Dâvûd'un faziletini örneklendirmez. Zebûr'da Hz. Peygamber ve ümmeti ile ilgili yer alan "hâtemu'n-nebiyyîn" ve "hayru'l-ümme" ifadeleri geçtiği için bu örnek zikredilmiştir.^[37] Râzî'nin bu yorumlarına göre ayet, sadece "bazı peygamberleri bazılarından üstün kıldık" anlamını taşımaktan öte, Hz. Peygamber'in efdaliyetini bildiren bir beyanı da içermektedir.

Râzî'nin bu yorumu değerlendirildiğinde şu soru gündeme gelmektedir: Râzî ayetin anlamını mı dönüştürmekte, yoksa ayetin işlevini mi dönüştürmektedir? Tefâdül ayetlerinin lafzî muhtevasının Hz. Peygamber'in efdaliyetine işaret ettiği söylenebilir. Nitekim diğer müfessirler bu muhtevanın farkında olmakla birlikte bunu kelâmî bir delillendirmeye taşımamışlardır. Râzî ise bu muhtevayı kelâmî ispat zeminine dönüştürmüştür. Dolayısıyla Râzî'nin yaklaşımı 'kelâmî ispat zemini' ölçütleri çerçevesinde değerlendirildiğinde, ayetin işlevini dönüştürdüğü; aklî ve naklî delilleri bir arada işleterek ayeti 'anlaşılması gereken metin' konumundan 'üzerinden ispat yapılan metin' konumuna taşıdığı görülmektedir. Bu dönüşüm ayetin lafzında değil, müfessirin ayete yüklediği metodolojik işlevde gerçekleşmektedir.

3. Râzî'nin Hz. Peygamber'in Efdaliyetine Dair Delil Örgüsü: Fazîlet Ölçütleri

Râzî, Bakara sûresi 253. ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirmek üzere on dokuz delile yer verir. Râzî'nin bu delillere dayalı olarak yaptığı açıklamalarından tefâdül ölçülebilir bir nitelik olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu başlıkta Râzî'nin hangi üstünlük ölçütlerini öne çıkardığı ve bunları nasıl temellendirdiği ele alınacaktır.

[36] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/527.

[37] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/356.

3.1. Gösterdiği Mûcize Sayısı ve Niteliği

Râzî'nin Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirirken başvurduğu delillerde mûcizelerin sayısı ve niteliği önemli bir üstünlük ölçütü olarak öne çıkar. Ona göre mûcizenin sayıca çokluğu ve kapsayıcılığı, peygamberin faziletini artırır. Bu çerçevede Râzî, Kur'ân'ın mûcize oluşunu Hz. Peygamber'in üstünlüğünü gösteren önemli bir delil olarak değerlendirir. Müfessir Kur'ân'ın bütünü tek mûcize olarak değil, üç ayetlik kısımlarını mûcize olarak kabul eder. Zira Allah, Kevser gibi üç ayetlik sûre ile bile inanmayanlara meydan okumuştur. Dolayısıyla Kur'ân'ın tamamı düşünüldüğünde -altı bin küsur ayet- iki binden fazla müstakil mûcize olarak kabul edilmelidir. Oysa Allah Hz. Mûsa'yı dokuz açık mûcize ile şereflendirmişti. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in bu kadar çok mûcize ile taltif edilmesi, onun diğer peygamberlerden üstünlüğün olduğunu gösterir.^[38]

Râzî'nin beşinci delili, şu akıl yürütmeye dayanır: Peygamber'in mûcizesi (Kur'ân) diğer peygamberlerin mûcizelerinden üstün olduğu için Hz. Peygamber de diğer peygamberlerden üstün olması gerekir. Bu delilin birinci kısmının ispatını, Hz. Peygamber'e nispet ettiği "Sözler arasında Kur'ân'ın yeri, varlıklar arasında Âdem'in konumu gibidir." rivayetine^[39] ikinci kısmının ispatını ise şu benzetmeye dayandırır: "Bir hükümdarın verdiği hil'at ne kadar değerliyse hil'at giyen kişi de o hükümdarın katında o kadar değerlidir."^[40] Râzî burada mûcizeyi (Kur'ân'ı) bir tür hil'at (şeref elbisesi)^[41] olarak düşünmektedir. Tıpkı bir hükümdarın yüksek derecede taltif etmek istediği kişilere özel ve kıymetli bir hil'at vererek onları diğerlerinden ayırması gibi, Allah da peygamberlerine mûcize vererek onları insanlara karşı seçkin kılar. Dolayısıyla Râzî'ye göre Hz. Peygamber'e verilen mûcize olan Kur'ân, en üstün/şerefli mûcizedir. Böyle bir mûcizeyi ona layık gören Allah'ın nezdinde Hz. Peygamber'in makamı da diğer peygamberlerden daha yücedir. Çünkü şerefli hil'at, şerefli zata verilir.

Râzî'ye göre mûcizenin yalnızca içeriği değil, onun sürekliliği de fazilet açısından belirleyici bir ölçüttür. Nitekim Râzî'nin altıncı delili, mûcizenin ontolojik mahiyeti ile bekâsı arasındaki paradoksa dayanır. Râzî'ye göre Hz. Peygamber'in mûcizesi olan Kur'ân, harf ve sesler cinsinden olup bâkî olmayan arazlardandır. Diğer peygamberlerin mûcizeleri ise bâkî olan şeyler cinsindedir. Buna rağmen Allah, Hz. Muhammed'in mûcizesini zamanın sonuna kadar baki kılmış; diğer peygamberlerin mûcizelerini ise fânî ve sonlu kılmıştır.^[42] Dolayısıyla Kur'ân, yalnızca mahiyet itibarıyla değil, aynı zamanda kalıcılığı bakımından da mûcizedir. Râzî'ye göre bu ilâhî tercih, Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün oluşunun delilidir. Böylelikle Râzî, Hz. Peygamber'in efdaliyetini mûcizenin devamlılık özelliğini esas alan ontolojik bir temellendirmeye destekler.

Râzî'ye göre mûcizelerin çeşitliliği de tefâdülün ölçütlerinden biridir. Bu çerçevede o, Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirmek üzere ileri sürdüğü on ikinci delilde, mûcizelerin çokluğunu ve bunun sağladığı şerefi peygamberler arasındaki üstünlüğün göstergelerinden biri olarak ele alır. Ona göre Hz. Peygamber'e nispet edilen mûcizelerin sayısı üç bini aşmaktadır^[43] ve bu sayı, diğer peygamberlerin mûcizelerinden oldukça fazladır. Râzî burada mûcizelerin sayısal çokluğunun

[38] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/522. Râzî'nin bu nicel mûcize yaklaşımının klasik i'câz teorisiyle ilişkisi ve kelâm literatüründeki karşılıkları müstakil bir incelemeyi hak etmektedir. Zira klasik i'câz teorisinde Kur'ân'ın mûcizeliği niteliksel bir bütünlük olarak ele alınırken Râzî bu yaklaşımı her üç ayeti müstakil bir mûcize sayan nicel bir ölçüte dönüştürmektedir. Bu tartışma makalemizin kapsamı dışında olmakla birlikte söz konusu yaklaşımın nicelik-nitelik gerilimi ve kelâm literatüründeki karşılıkları açısından değerlendirilmesi ileri araştırmalara verimli bir alan sunmaktadır.

[39] Râzî'nin «القرآن في الكلام كآدم في الموجودات» قوله عليه السلام şeklinde sened vermeksizin Hz. Peygambere nispet ederek yer verdiği rivayet hadis eserlerinde yer almamaktadır.

[40] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/522.

[41] Mehmet Şeker, "Hil'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Nisan 2025).

[42] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/522.

[43] Râzî'nin burada Kur'ân'ın iki binden fazla mûcizeye tekabül ettiği düşüncesinden hareketle Kur'ân dışındaki mûcizelerle birlikte üç bin sayısını zikretmiş olması muhtemeldir. Nitekim Zemahşerî de Hz. Peygamber'in binden fazla mûcizeye sahip olmasından dolayı diğer peygamberlerden üstün oluşuna işaret eder. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/297.

yanı sıra nitelik ve muhteva bakımından farklı türlere ayrılmasını da vurgular. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in efdaliyetine işaret eden mûcizeleri üç ana grupta sınıflandırır. Birincisi, kudrete taalluk eden mûcizeler (az miktardaki yiyeceklerle çok sayıda insanı doyurma ve az miktardaki suyla onları sulama gibi). İkincisi, ilme taalluk eden mûcizeler (gayba dair haberler verme ve Kur'ân'ın fesahati gibi). Üçüncüsü, Hz. Peygamber'in zâtına has faziletler (nesep bakımından Arapların en şerefli oluşu ve olağanüstü cesareti gibi). Râzî, Hz. Peygamber'in cesaretine örnek olarak, Hz. Ali'nin Amr b. Abdüved ile yaptığı teke tek çarpışmada zafer kazanmasının ardından Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi daha da cesaretlendiren ifadelerini içeren rivayeti zikreder. Bunun yanında, onun yumuşak huyluluğu, vefası, fesahati ve cömertliği gibi ahlâkî meziyetlerinin de sahih hadis kaynaklarında tafsilatlı biçimde yer aldığını özellikle vurgular.^[44]

Râzî'nin efdaliyeti temellendirmede yer verdiği delillerden yedinci delildeki açıklamalarından kişisel ahlâkî özellikleri de fazilet ölçütü olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Râzî, yedinci delilde *"İşte onlar Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir; sen de onların hidayetinde uy"*^[45] ayetini esas alır ve ayette Hz. Peygamber'e yöneltilen "önceki peygamberlerin hidayetinde uy" emrinin mahiyetini tartışır. Ona göre bu emir, dinin usûlünde onlara uymak anlamında olamaz, çünkü bu taklidi gerektirir. Dinin fûrûunda onlara uymak anlamında da olamaz, zira Hz. Peygamber'in şeriatı önceki şeriatları neshetmiştir. Râzî, bu iki ihtimalin imkânsızlığı nedeniyle emrin ahlâkî güzelliklerde onlara uymayı gerektirdiği sonucuna varır. Buna göre Allah, Hz. Peygamber'e önceki peygamberlerin güzel hasletlerini inceleyip en güzellerini seçmesini ve tümünde onlara uymasını emretmiştir. Bu durum, Hz. Peygamber'de önceki peygamberlerde dağınık hâlde bulunan tüm ahlâkî faziletlerin toplandığını gösterir. Dolayısıyla bu, onun diğer peygamberlerden daha faziletli olmasını gerektirir.^[46]

3.2. Allah'a Yakınlık

Râzî'ye göre Allah'a yakınlık da bir üstünlük ölçütüdür ve Hz. Peygamber çeşitli yönlerden Allah'a diğer peygamberlerden daha yakındır. Dolayısıyla onlardan daha üstündür. Râzî, Hz. Peygamber'in Allah'a yakın oluşunu bazı ayetleri Allah'ın ona bir iltifatı olarak yorumlamak suretiyle temellendirir. Bu bağlamda serdettiği bazı delillerde Allah'a yakınlık üstünlük ölçütü olarak sunulur. Meselâ, Kur'ân'da diğer peygamberler isimleriyle anılırken Hz. Muhammed "Ey Peygamber" ya da "Ey Resûl" şeklinde anılmıştır; bu bir üstünlük göstergesidir.^[47] Yine *"Senin şânını yücelttik"*^[48] ayetinin bir gereği olarak Hz. Peygamber'in adının kelime-i şehâdet, ezan ve teşehhütte Allah'ın adı ile anılması onun Allah'a yakınlığını ve konumunun yüceliğini gösterir çünkü diğer peygamberler bu şekilde anılmaz.^[49] Râzî, Allah'ın Hz. Peygamber'i "Habîb" edindiğini ifade eden rivayeti de onun diğer peygamberlerden üstün olduğunun delili olarak değerlendirir. Hakîm et-Tirmizî'den aktardığı rivayete^[50] göre Allah Hz. İbrâhim'i dost (Halîl), Hz. Mûsa'yı

[44] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/523.

[45] el-En'âm 6/90.

[46] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/522.

[47] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/525.

[48] el-İnşirah 94/4.

[49] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/521.

[50] Râzî rivayeti Tirmizî'nin Nevâdir'inden aktardığını ifade etmiştir. Ancak Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl* adlı eserine ilişkin taramalarımızda bu rivayeti tespit edemedik. Rivayet Râzî'nin aktardığı şekliyle Beyhakî'nin *Şuabü'l-imân* adlı eserinde geçmektedir. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, thk. Abdu'l-Âli Abdu'l-Hamîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423), 3/81. Söz konusu rivayet Tirmizî'nin *Sünen*'inde detaylı bir şekilde geçen ve sonunda "İyi bilin ki, ben Allah'ın sevgilisiyim, bu övünme değildir. Kıyamet gününde hamd sancağını taşıyacağım, bu övünme değildir. Kıyamet gününde ilk şefa'at eden ve şefaati kabul edilen ben olacağım, bu övünme değildir. Cennetin (kapısının) halkasını ilk hareket ettirecek olan benim, Allah benim için (cennetin kapısını) açacak ve beni içeri alacak, yanımda fakir müminler de olacak, bu övünme değildir. Ben hem öncekilerin hem de sonrakilerin en şerefliyi, bu övünme değildir." şeklinde Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerde olmayan ve onu üstün kılan özelliklerini içeren rivayetin kısaca yorumlanmış hali gibidir. Bk. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Menâkıb", 1.

konuştuğu kul/kelâm sahibi (Neciyy), Hz. Peygamber'i de sevgili (Habîb) edinmiş ve "İzzetim ve celâlim hakkı için sevgilimi, dostum ve kelâm sahibi olan peygamberime üstün kılacağım" buyurmuştur.^[51] Râzî ayrıca Allah'ın Hz. Peygamber'e itaati kendine itaate^[52], ona biati kendine biate^[53], onu yüceltmeyi kendini yüceltmeye^[54], onun rızasını kendi rızasına^[55], ona icabeti kendine icabete denk tutmasını^[56] da Hz. Peygamber'in efdaliyetinin delili olarak yorumlar.^[57]

3.3. Görevin Kapsamı ve Zorluğu

Râzî'ye göre peygamberler risâletle görevlendirilme bakımından eşit konumdadır. Ancak bu görevin ifası sırasında karşılaştıkları zorluklar, görevin ağırlığı ve muhatap kitlesinin genişliği bakımından aralarında farklılıklar bulunmaktadır. Râzî bu farklılıkları, peygamberler arasındaki derecelerin belirlenmesinde ölçüt olarak değerlendirir. Ona göre görevi en ağır olan ve tebliğ alanı en geniş olan peygamber, fazilet bakımından en üstün olandır. Bu bağlamda Râzî'nin zikrettiği ilk delil Hz. Peygamber'in "âlemlere rahmet" olarak gönderilmiş olmasıdır.^[58] Râzî "rahmet" kavramını yalnızca şefkat ve merhamet bağlamında değil aynı zamanda ilâhî lütuf ve kurtuluş vesilesi olarak yorumlar. Râzî'ye göre bütün âlemlere rahmet olarak gönderilen peygamberin, bütün âlemlerden -dolayısıyla diğer peygamberlerden- üstün olması gerekir.^[59] Yine Râzî, Beyhakî'den naklettiği rivayette geçen, -Hz. Peygamber'in Hz. Ali ve kendisi ile ilgili olarak zikrettiği- "Ben, âlemlerin efendisiyim. O ise Arapların efendisidir." ifadesini de görevinin kapsamı açısından efdaliyetinin bir delili olarak değerlendirir.^[60]

Görev alanının kapsamı bağlamında Râzî, Hz. Peygamber'in risâletinin herhangi bir kavim ya da coğrafyayla sınırlı olmadığını, aksine bütün insanlığa yönelik olduğunu^[61] ifade eder. Râzî'ye göre risâletin evrensel oluşu, görev yükünün ağırlığını da beraberinde getirir. Hz. Peygamber, mal, mülk ve yardımcıdan yoksun tek bir birey olarak bütün insanlara "Ey kâfirler!" diye seslendiğinde, muhataplarının tamamı ona düşman kesilmiştir. Hz. Mûsâ'ya ise sadece Firavun ve kavmi düşmanlık etmiştir. Râzî bu durumu somut bir örneklerle açıklar. Şöyle ki; dost ve tanıdıktan yoksun bir yerde, silahlı ve güçlü bir adama rahatsız edici haber ulaştırmak bile çoğu insan için zor bir görevdir. Eğer aynı kişi ıssız bir çölde benzer bir görevi yerine getirmekle görevlendirilirse, zorluk daha da artar. Oysa Hz. Peygamber, ömrü boyunca gece gündüz demeden, kendisine düşmanca tavır takınan insan ve cin topluluklarına İslâm'ı tebliğ etmekle emrolunmuştur. Bu toplulukların çoğu ona eziyet etmiş ve onu küçük görmüştür. Buna rağmen Hz. Peygamber hiçbir zaman görevinden geri durmamış ve bu ağır yükü itaat ve teslimiyetle taşımaya devam etmiştir. Râzî, bu fedakârlığın büyüklüğünü de şöyle temellendirir. Kur'ân'da "*Sizden, fetihten önce infakta bulunup savaşanlar, diğerleriyle bir değildir*"^[62] buyurularak zor zamanlarda gösterilen gayretin daha üstün olduğu belirtilir. Râzî'ye göre ayetin içerdiği anlam, esasen Hz. Peygamber için en üst düzeyde geçerlidir. Zira bu zorlukların ve meşakkatlerin asıl yükünü çeken şahıs, bizzat Hz. Peygamber'in kendisidir.

[51] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/524.

[52] en-Nisâ 4 /810.

[53] el-Fetih 48/10.

[54] el-Münâfikûn 63/8.

[55] et-Tevbe 9/62.

[56] el-Enfâl 8/24.

[57] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/522.

[58] el-Enbiyâ 21/107.

[59] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/521.

[60] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/524.

[61] Sebe' 34/28 "*Biz seni sadece müjdeleyici ve uyarıcı olarak bütün insanlara gönderdik.*"

[62] el-Hadîd 57/10.

Bu durumda, zorluklar karşısında fazilet kazanan sahâbîlerin değeri bu kadar yüce kabul edilirse, zorlukların asıl taşıyıcısı olan Hz. Peygamber'in faziletinin çok daha üstün olması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Râzî, fazilet ile zorluk arasındaki doğru orantıya dayalı düşüncesini "İbadetlerin en faziletlisi en zor olanıdır." şeklinde sened vermeksizin Hz. Peygamber'e nispet ettiği ancak temel hadis kaynaklarında da bulunmayan bir rivayetle destekler.^[63]

Râzî'ye göre Hz. Peygamber'in getirdiği dinin diğer bütün dinleri nesh etmesi, İslâm'ın en üstün din olduğunu kanıtlar. Zira nesheden din daha mükemmeldir ve daha fazla sevap kazandırır. Buna göre daha faziletli bir dini getiren peygamber de diğerlerinden daha faziletlidir ve sevabı daha çoktur. "Kim güzel bir sünnet başlatırsa ona hem kendi sevabı hem de o sünnetle amel edenlerin sevabı yazılır" hadisi de bunu teyit eder.^[64] Buradan hareketle Râzî'nin onuncu delili olan Hz. Peygamber'in ümmetinin diğer ümmetlerden daha faziletli oluşu^[65] da görevin kapsamı ve ağırlığı bağlamında değerlendirilebilir. Râzî'ye göre bu fazilet doğrudan Hz. Peygamber'e bağlılıkla ilgilidir. Nitekim "De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin"^[66] ayeti Hz. Peygamber'e uymanın ilâhî sevgiyle sonuçlandığını bildirir. Dolayısıyla ümmetin fazileti, Hz. Peygamber'in faziletine delil teşkil eder. Ayrıca, Hz. Peygamber'in yalnızca insanlara değil, cinlere de gönderilmiş olması, risâletinin kapsamını daha da genişletir ve onun görevinin hem niceliksel hem niteliksel açıdan daha ağır olduğunu gösterir.^[67]

Râzî'ye göre Hz. Peygamber'i diğer peygamberlerden üstün kılan diğer bir özellik kendisine daha fazla ilim verilmiş olmasıdır. Bu durum, Hz. Peygamber'in vazifesinin kapsamının ve zorluk derecesinin bir gereğidir. Zira peygamberlere verilen hikmet ve ilim, görevlerinin kapsamı ve zorluğu ile orantılıdır. Müfessir bu düşüncesini on altıncı delilde Hakîm et-Tirmîzî'nin açıklamaları üzerinden ortaya koyar. Buna göre her yönetici, idaresi altındaki topluluğun büyüklüğüne göre güç ve imkânla donatılır; aynı şekilde her peygamber de gönderildiği topluluğun yapısına uygun ölçüde mânevî sermaye ile desteklenir. Belirli bir kavme gönderilen peygamberin yükü ile doğu ve batıdaki tüm cinlere ve insanlara gönderilen peygamberin yükü aynı olamaz. Dolayısıyla Hz. Peygamber bu kapsamlı görevi gereği daha fazla ilim, hikmet ve mânevî donanımla desteklenmiştir. Bu sebeple ona kendisinden önce hiç kimseye verilmeyen hikmet ve ilim hazineleri bahşedilmiş; ilimde hiçbir insanın ulaşamadığı bir dereceye yükselmiştir. Allah onun hakkında "Kuluna vahyedeceğini vahyetti."^[68] buyurmuş, belagatte ona "cevâmiu'l-kelim" (sözlerin özü) verilmiş,^[69] kitabı (Kur'ân) diğer kitaplara üstün kılınmış, ümmeti de en hayırlı ümmet olmuştur.^[70] Sonuç olarak Hz. Peygamber'in risâlet görevi içerik ve sorumluluk itibarıyla daha kapsamlı olup kendisi de en faziletli peygamberdir.

Râzî, Hz. Peygamber'in son peygamber oluşunu ve risâletin onunla tamamlanmasını da görevin kapsamı bağlamında Hz. Peygamber'in efdaliyetini ispat eden deliller olarak değerlendirir. Bu çerçevede on birinci delilde, "O (Hz. Muhammed) peygamberlerin sonuncusudur; bu nedenle en

[63] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/522-523. Râzî'nin tefsirinde yer verdiği bazı rivayetler temel hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bu durum, Râzî'nin hadis kullanımında titiz olmadığı yönündeki eleştirileri (bk. Yılmaz, Hadis Açısından Fahreddin er-Razî'nin Tefsîr-i Kebîr'i) doğrular niteliktedir. Ancak bu çalışmanın amacı Râzî'nin kullandığı rivayetlerin sıhhatini değerlendirmek değil, onun tefâdül ayetlerini tefsir tarzını ortaya koymaktır. Dolayısıyla Râzî'nin delil olarak sunduğu rivayetlerin sahih olup olmaması, ya da temel hadis kaynaklarında yer almaması onun 'tefsiri kelâmî ispat zeminine dönüştürme' pratiğinin tespitini etkilememektedir.

[64] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/523.

[65] Âl-i İmrân 3/110.

[66] Âl-i İmrân 3/31.

[67] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/523.

[68] en-Necm 53/10.

[69] Buhârî, "İ'tisâm", 1.

[70] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/524 ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl*, thk. Abdurrahman Amîra (Beyrut: Dâru'l-Celîl), 3/129-130.

faziletli olması gerekir. Zira fâdılın mefdûl ile neshi aklen çirkindir.” ifadesiyle Hz. Peygamber’in hatemü'l-enbiyâ oluşunun aklen onun en üstün peygamber olması gerektiğine delâlet ettiğini vurgular.^[71] Râzî'nin görevin kapsamı bağlamında yer verdiği on sekizinci delilde Hz. Peygamber'in efdaliyetini son peygamber olması üzerinden temellendirir. Bu delilde Râzî, *Sahîhayn*'da yer aldığını belirttiği “tuğla hadisi”ni^[72] nakleder. Hadiste Hz. Peygamber'in ve diğer peygamberlerin risâlet görevlerinin kapsamı ile ilgili yapılan “binanın eksik kısmını tamamlayan tuğla” benzetmesi, onun risâlet görevinin tamamlayıcı, bütünleyici ve nihaî olma mahiyetini ortaya koyar. Dolayısıyla bu delil, risâletin kapsamı açısından Hz. Peygamber'in diğer tüm peygamberlerden üstün olduğunu göstermektedir.^[73]

3.4. Ahiretteki Makamı ve Şefaât Hakkı

Râzî on üçüncü delilde Hz. Peygamber'in ahiretteki konumunun üstünlüğünü ortaya koyar. İlk olarak “Âdem ve ondan sonra gelenler kıyamet günü sancağımın altındadır.” rivayetini aktarır. Râzî, kaynak ve sened vermeksizin aktardığı bu rivayeti Hz. Peygamber'in ahirette sahip olacağı konum üzerinden yorumlar ve bu konumun, onun Hz. Âdem ve diğer tüm beşerî varlıklardan üstün olduğuna delâlet ettiğini savunur. “Ben Âdemoğullarının efendisiyim. Bu bir övünme değildir” rivayeti de bu durumu teyit eder. Râzî, Hz. Peygamber'in cennete girmedeki önceliğini de bir fazilet göstergesi olarak ele alır ve “Hiçbir peygamber cennete benden önce giremez; hiçbir ümmet de ümmetimden önce cennete giremez” rivayetini zikreder. Bu öncelik, yalnızca zaman bakımından değil, manevî derece bakımından da bir üstünlüğe işaret eder. Enes b. Mâlik ve İbn Abbas'tan gelen rivayetlerde Hz. Peygamber, kıyamet günü insanlığın ilk diriltileni, ilk konuşanı, müjde vereni ve şefaât edeni olarak tanıtılır; ayrıca “hamd sancağı”nın kendisinde bulunacağı ve Allah katında Âdemoğullarının en çok ikram göreni olduğu belirtilir. Yine cennetin kapısını ilk çalan ve ilk giren kişinin Hz. Peygamber olacağı, beraberinde müminlerin yoksullarının bulunacağı ifade edilir. Râzî'nin İbn Abbas'tan naklettiği rivayet, Hz. Peygamber'in âlî makamını ispat eden delillerin özü niteliğindedir. Bu rivayette Hz. Peygamber, sahâbenin farklı peygamberlere bahşedilen ilâhî lütufları konuşmaları üzerine onların değerlendirmelerini tasdik eder. Sonrasında: “Ben Allah'ın sevgilisiyim”, “Kıyamet günü hamd sancağını taşıyan benim”, “İlk şefaât edecek ve şefaati kabul edilecek olan benim”, “Cennetin kapısını ilk ben açacağım” ifadeleriyle kendisine has kılınan özellikleri zikreder.^[74]

Râzî'nin, Hz. Peygamber'in faziletine delil olarak sunduğu on beşinci delili Hz. Peygamber'in kendisinden önce hiçbir peygambere verilmeyen beş özelliğinden bahseden rivayete dayanır. Rivayete göre Hz. Peygamber kendisi ile ilgili beş özellik zikreder ve bunların övünme olmadığını söyler. Bu özellikler; diğer peygamberler kendi kavimlerine gönderilmişken onun kızıl ve siyah ırktan tüm insanlara gönderilmesi, yeryüzünün ona mescit kılınması, düşmanlarının kalbine bir aylık mesafeden korku salınması, diğer peygamberlere helâl kılınmayan ganimetin kendisine helâl kılınması ve şefaatin ona verilmesidir. Râzî'ye göre bu özellikler açıkça Hz. Peygamber'in fazilet bakımından en üstün konumda olduğunu gösterir.^[75]

Râzî, Bakara sûresi 253. ayetin tefsirinde yer verdiği on dokuz delilin ardından muhaliflerin ileri sürdüğü itirazları gündeme getirir. Bu itirazları kendi tefâdül anlayışı içinde yeniden yorumlayarak sistemine dâhil eder ve Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirme yaklaşımını güçlendiren

[71] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/523.

[72] Buhârî, “Menâkıb”, 18; Müslim, “Fedâil”, 7.

[73] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/524-525.

[74] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/523-524.

[75] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/524.

birer delil gibi işler.^[76] Râzî'nin bu tavrı da ayetin tefsir sürecini, Hz. Peygamber'in efdaliyetinin ispat zemini olarak değerlendirdiğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Râzî'nin bu bölümde ortaya koyduğu delil örgüsü, tefâdül izah merkezli yorumun ötesine taşıyarak aklî ve naklî delillerle temellendirilebilir rasyonel bir zemine oturtmaktadır. Mûcize sayısı ve niteliği, Allah'a yakınlık, görevin kapsamı ve zorluğu ile ahiretteki makam gibi birbirinden bağımsız fazilet alanlarında sistematik biçimde yürütülen bu delillendirme, 'kelâmî ispat zemini' niteliğinin ölçütlerini karşılamakta; Râzî'nin tefsir pratiğinin bu niteliği taşıdığını somut biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Râzî'nin tefâdül ayetlerini tefsir tarzının rivayet ve dirayet geleneğindeki müfessirlerin tefâdül ayetlerine ilişkin yorum tarzından nasıl ve ne ölçüde farklılaştığını tespit etmiştir. Araştırmanın sonuçları, Râzî'nin özgünlüğünün üç temel boyutta tezahür ettiğini göstermektedir:

Birincisi, Râzî kelâm ilminde nübüvvetin ispatı için kullanılan delillendirme çerçevesini tefsire taşıyarak tefâdül ayetlerinin tefsirini Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirdiği kelâmî bir ispat zeminine dönüştürmüştür; ayeti "anlaşılması gereken metin" konumundan "üzerinden ispat yapılan metin" konumuna taşımıştır.

İkincisi, Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirmek üzere sunduğu on dokuz delil üzerinden mûcize sayısı ve niteliği, Allah'a yakınlık, görevin kapsamı ve zorluğu ile ahiretteki makam ve şefaath gibi birbirinden bağımsız fazilet alanlarında sistematik bir delil örgüsü inşa ederek tefâdül rasyonel ölçütlerle temellendirilebilir bir nitelik olarak ele almıştır.

Üçüncüsü, Râzî Kur'an'ı (en kısa sûre olan Kevser sûresinden hareketle her üç ayetin bir mûcize teşkil ettiği kabulüyle) yaklaşık iki binden fazla müstakil mûcizeyi bünyesinde toplayan tek bir mûcize olarak değerlendirip onun mûcizeliğine nicel bir fazilet boyutu kazandırmıştır. Böylece klasik tefsir geleneğindeki niteliksel üstünlük vurgusundan ayrılarak Kur'an'a nicel bir fazilet boyutu izafe etmiştir.

Râzî'nin bu özgün yaklaşımının rivayet ve dirayet merkezli tefsirlerden farklılaşması iki temel düzlemde gerçekleşmiştir. İlk olarak Râzî, tefâdül ayetlerini tefsir ederken bu ayetlerin izahını Hz. Peygamber'in efdaliyetini temellendirmeye yönelik kelâmî bir istidlâl çerçevesinde inşa etmiştir. Rivayet ve dirayet tefsirlerinde ise Hz. Peygamber'in efdaliyetine dair kabul çoğunlukla imâ düzeyinde kalmış; dirayet tefsirlerinde yer yer kelâmî perspektiften değerlendirmelere yer verilse de tefâdül ayetlerinin izahı Râzî'nin yaklaşımındaki gibi sistematik bir kelâmî istidlâl zeminine taşınmamıştır.

İkinci olarak, Râzî kelâmı nübüvvetin ispatı için kullanılan mûcize merkezli delillendirme yöntemini doğrudan tefsir metnine taşımıştır. Râzî'nin Hz. Peygamber'in efdaliyetini ispat etmek üzere yer verdiği on dokuz delil, kelâm ve akâid literatüründe nübüvvetin ispatı için ileri sürülen delillerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu, Râzî'nin kelâmcı kimliğini pasif bir arka plan olarak taşımadığını, aktif bir metodolojik tercih olarak tefsir sürecine dahil ettiğini göstermektedir.

Taberî ve İbn Kesîr'in rivayet eksenli yaklaşımlarıyla yapılan mukayese, Râzî'nin tefâdül ayetlerindeki yorumlarının lafzî anlam ve rivayetlerle izahın ötesine geçerek ayetlerin tefsirini kelâmî ispat zeminine dönüştürdüğünü, dolayısıyla rivayet tefsiri geleneğinden ayrıştığını göstermiştir. Mâturîdî, Zemahşerî ve Nesefî gibi kelâmî perspektife sahip dirayet müfessirleriyle yapılan mukayese ise kelâmî formasyona sahip olmanın tek başına tefsiri kelâmî ispat zeminine dönüştürmeyi

[76] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/524-526.

gerektirmediğini göstermiştir. Her üç müfessir de tefâdül ayetlerinin tefsirinde Hz. Peygamber'in efdaliyetine açıkça işaret etmekle birlikte, bu ayetleri efdaliyetin ispatına tahsis etmemiş, izah merkezli yorum çerçevesinde kalmışlardır. Bu bulgu, Râzî'nin özgünlüğünün yalnızca kelâmcı kimliğinden değil, en azından tefâdül ayetleri bağlamında, aynı zamanda bilinçli bir metodolojik tercihten kaynaklandığını göstermektedir. Nitekim Râzî'nin on dokuz delil çerçevesinde ele aldığı üstünlük ölçütlerine diğer müfessirlerin tefsirlerinde de farklı düzeylerde işaret edilmektedir. Ancak Râzî'yi özgün kılan husus, bu ölçütlerin neden ve nasıl birer üstünlük gerekçesi teşkil ettiğini aklî ve naklî delillerle ayrıntılı biçimde temellendirmesidir.

Râzî'nin tefâdül ayetlerine yaklaşımı, tefsir disiplininin metodolojik sınırlarını yeniden düşünme imkânı sunmaktadır. Klasik tefsir geleneğinde müfessirin görevi ayetin ne anlama geldiğini açıklamaktır. Râzî ise bu metodolojik sınırı aşarak ayeti kelâm ilminin konusu olan bir meselenin ispatı için kullanmıştır. Bu durum, tefsir ile kelâm disiplinlerinin sınırlarının ne ölçüde geçirgen olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Râzî'nin pratiği, tefsir disiplininin sadece ayetin anlamını açıklama işleviyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda itikâdî meselelerin aklî ve naklî delillerle temellendirilmesi işlevini de üstlenebileceğini göstermektedir. Öte yandan Râzî'nin kelâmî ispat odaklı yaklaşımı, klasik tefsir literatüründe Râzî tefsiri ile ilgili 'onun tefsirinde tefsir dışında her şey vardır' şeklindeki eleştiri dikkate alındığında müfessir kimliğinin bir eksikliği olarak da değerlendirilebilir. Ancak bu çalışmanın bulguları söz konusu yaklaşımın bir eksiklik değil, Râzî'nin kelâmcı kimliğini tefsir sürecine bilinçli olarak taşımasının ürünü olan özgün bir metodolojik tercih olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmanın bulguları "Râzî kelâmcı bir müfessirdir" şeklindeki yaygın değerlendirmenin ötesine geçerek onun kelâmî metodun hangi unsurlarını hangi yöntemle tefsir metnine aktardığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda çalışma, tefsir ile kelâm disiplinleri arasındaki sınırın düşünüldüğünden daha geçirgen olduğunu göstermesi bakımından disiplinlerarası bir katkı sunmaktadır. Zira Râzî'nin pratiği, tefsir disiplininin yalnızca anlam açıklama işleviyle sınırlı kalmayıp itikâdî meselelerin aklî ve naklî delillerle temellendirileceği bir zemin olarak da işlev görebileceğini göstermektedir. Râzî'nin bu metodolojik yaklaşımının tefâdül ayetleriyle sınırlı kalıp kalmadığı ve efdaliyeti temellendirmede kullandığı delillerin kelâm literatüründeki karşılıklarının daha kuşatıcı biçimde ele alınması gelecek araştırmalara verimli bir alan açmaktadır.

Kaynakça

- Aktepe, Orhan. "Peygamberler Arasında Üstünlük Meselesi". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 5/13 (2017), 11-22. <https://doi.org/10.31126/akrajournal.326734>
- Beydâvî, Nasruddîn Ebû Saîd Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabü'l-imân*. thk. Abdu'l-Ali Abdu'l-Hamîd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavk'ın-Necât, 1. Baskı, 1422.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi* 2 (Haziran 1977).
- Ceylan, Yasin. "Fahreddin Râzî'nin 'Mefâtiḥ'ul-Gayb' Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/5 (1987), 47-55.
- Erten, Mevlüt - Bankur, Derya. "Fahreddin er-Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde Bazı Cennet Tasvirlerine Getirdiği Yorumlar". *Kalemname* 8/15 (2023).
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen. *Delâilü'n-nübüvve*. thk. Âmir Hasan Sabri. Mekke: Dâru Hirâ, 1.Baskı, 1406.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. B.y.: Dâru Tayyibe, 1999.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân. *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-keîlâm*. thk. Abdurrahman Amîra. 3 Cilt. Beyrut, 1. Baskı, 1417.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Delâlü'n-Nübüvve*. thk. Muhammed Ravas Kal'acî-Abdülber Abbas. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1406.
- İskenderoğlu, Muammer. "Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. İstanbul: İSAM Yayınları, 1.Baskı, 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûni - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullah Halîf. İskenderiye: Dâru'l-Câmi'âti'l-Mısriyye, ts.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Hâccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülkerim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Neseî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vil*. thk. Yusuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Neseî, Ebu'l-Mu'în. *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hâmid Îsâ. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1. Baskı, 2011.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. İslâmî Araştırmalar 65. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Pazarbaşı, Erdoğan - Zeki Keskin (ed.). *Fahreddîn er-Razî ve Tefsir İlmindeki Yeri*. Kitap Dünyası, 2023.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Metâlibu'l-âliye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: ed-Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Baskı, 1987.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım., 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Şeker, Mehmet. "Hil'at". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 28 Nisan 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilat>.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdîsi'r-rasûl*. thk. Abdurrahman Amîra. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Celîl, ts.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Türcan, Galip. "Kelâmî Nübüvvetin İspatı-Nübüvvet Geleneği Bağlamında". *Dînî Araştırmalar Dergisi* 9/25 (2006), 217-236.
- Yeşilyurt, Temel. "Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Haziran 2002), 19-31.
- Yılmaz, Muhammet. Hadis Açısından Fahreddin er-Razi'nin Tefsir-i Kebir'i Üzerine Bir İnceleme. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000. <https://kutuphane.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=13337>.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâik-ı gavâmidî't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.
- "دعوى تناقض أحاديث التفاضل بين الأنبياء". Erişim 05 Mayıs 2025. <https://bayanelislam.net/Suspicion.aspx?id=03-02-0021&type=&value=>

